

PROLOG o paměti na hřbitově, v obýváku a šupletí i dějinách za dveřmi

„Masový člověk“ požadoval právo využívat reálného stavu lidských poměrů, ve kterém by se na něm nepožadovalo, aby se sám rozhodoval. Nepotřeboval právo „usilovat o štěstí“, které by pro něj mohlo být pouze břemenem: potřeboval právo „užívat štěstí“. A se zřetelem k vlastnímu charakteru je ztotožňoval s jistotou – opět však nikoli s jistotou před svévolnými zásahy do uplatňování jeho preferencí, nýbrž s jistotou, že se sám nebude muset rozhodovat a vlastní silou vyrovnávat s životními zvraty. Právem, jež požadoval, právem odpovídajícím jeho charakteru, bylo krátce žít v sociálním protektorátu, který jej osvobozoval od břemene „sebeurčení“.

Michael Oakeshott

Není samozřejmé vědět, v jaké době člověk vyrůstá, zato musí s nevyhnutelnou samozřejmostí přijmout její podmínky. Moje dělnická rodina, zakotvená na rozestavěném sídlišti na pražské periferii, si komunismus nikdy nepustila k tělu. (Soukromá) košile jí byla bližší než (společný) kabát. Takové přesvědčení se v obecné rovině odsuzovalo jako maloburžoazní předsudek, ale to bylo všechno, co se proti tomu dalo dělat. Průměrní se těší zvláštnímu privilegii – mocní (zpravidla) nejdou proti nim a tolerují jim i jistou distanci k moci. Stávají se tak (nerovnými) spojenci z nutnosti. To vím až dnes. V husákovské éře „klidu na práci“ mi poslední důvod té distance zůstával nějaký čas skrytý jako většině mých generačních vrstevníků ze sídliště. Po kapitulaci v letech 1968/1969 naše rodiny vytvořily ochrannou zónu, v níž velký komunistický příběh, jenž se neustále připomínal a všude byl zobrazován, nenacházel žádné uplatnění. Byl přehlížen jako vyšisovaný ornament na tapetě. Vystoupili jsme z velkých dějin, nebo bych mohl říci, že jsme přestoupili z mezinárodního expresu „68“ do české lokálky „70“. Žili jsme v jiném příběhu, který si dovolím označit jako *mýtus o malém štěstí* vyrůstajícím z hlubokých a propletených kořenů středoevropské (malo)měšťácké emancipace. Mýtus, řečeno s Rolandem Barthesem, fungoval jako *depolitizovaná promluva*,

kteřá „zakládá jakousi šťastnou jasnost: věci vypadají jako by značily samy od sebe“. Nepředstavoval alternativu k velkému příběhu, ale jeho rub: malé štěstí bylo garantováno a pojištěno proti všem pohromám (podmínkou byl vklad v podobě bezpodmínečné loajality). Reálný socialismus ve svém druhém poločase fungoval jako velká pojišťovna malého štěstí, zbyrokratizovaná a těžkopádná, ale rodiny ji vzaly za slovo. Náš mýtus se projevoval rozličnými reprezentacemi – například hokejovými zápasy československého a sovětského mužstva. Když „naši“ vítězili, ožíval na sídlišti národní duch.

Mýtus zdaleka nefungoval pouze jako kompenzace za porážku reformního dobrodružství pražského jara, v každodenních projevech mnohonásobně přesahoval politickou sféru, čerpal z různých tradičních i soudobých zdrojů a projevoval se v rozličných podobách od sentimentálních po ironické. V našem prostředí byly jeho tvárnými principy ironie a karikatura a klíčovými žánry komedie, parodie a fraška. Ironie je typická pro pozdní dobu nebo společnost bez dějin. Filmové komedie, televizní scénky v podání populárních herců-bavičů, cimrmanovská „filozofie“ české geniality, politické anekdoty, lidové karikatury mocných atd. tomu vydatně napomáhaly a vytvářely šťastný mýtus v téměř čisté podobě: *český člověk je tu navzdory všemu*. Česk(oslovenská) historie se v rámci mýtu o malém štěstí neodvijnela od buržoazie k proletariátu, od Masaryka k Husákovi, ale od protektorátní veselohry k normalizační komedii, od Hrušínského Švejka k Šebánkovu Homolkovi, od Vlasy Buriana k Bohdalce a Janžurce. Bylo z čeho vybírat, snobové si libovali v intelektuálním humoru Wericha s Horníčkem či cimrmanologů, plebejcům více seděli joudové Holzmann, Sobota, Krampol a Mládek s Pešákem.

Sranda měla velký vliv, ale nikoli absolutní. Skrze mýtus o malém štěstí prosvítaly zamlčované dějiny. V mém případě je přítomnovala paměť prostřednictvím vzácných zneklidňujících intervencí. První je spjata s návštěvami Olšanských hřbitovů, kam jsem jako pětiletý šestiletý chlapec doprovázel babičku k místům odpočinku našich předků. Procházeli jsme kolem hrobu obklopeného mnoha zapálenými svíčkami, přehrazujícími téměř celou cestu. Když jsem se ptal, co to znamená, moje prostá a pravdivá babička mi pověděla: „Tady leží Palach, který se upálil, když nás obsadili Rusáci. Lidi tu zapalují svíčky, ale každý večer přijdou tajní a vyčistí to tu, jenže lidi ráno zase přijdou a zapálí nové svíčky.“ Její vysvětlení jsem si zafixoval jako zvláštní zápas „tajných“ s „lidmi“ o světlo.

Ti, kdo světlo zhášeli, byli zlí. Babička mi bezděky prozradila, že boj dobra se zlem neplatí jen v pohádkách, ale hned za dveřmi našeho domu, dokonce na místě věčného odpočinku. Ve stejné době jsem se ptal na československé prezidenty. Vyprávěla mi o Masarykovi na bílém koni, kterého spatřila zblízka. A pak pokračovala kontrastně: „Dělnický prezident Gottwald dal na příkaz Rusáků popraviti svého kamaráda Slánského. A když potom sám zemřel, jeho žena Marta vykřičela za rakví, že ho zlikvidovali, jakmile se vrátil ze Stalinova pohřbu.“ Útržky drastické historie v expresivním a lidově posunutém podání milované babičky daly mému utvářejícímu se vztahu k vládě míru a pokroku, šťastného dneška a ještě šťastnějších zítřků první podvrtný impuls. Prezident v bílém své přátele nevráždil, rudý prezident z nějakých zvláštních a děsivých důvodů ano. K celistvému historickému obrazu to mělo daleko a zatím to působilo jako karikatura či vzdálené temné pozadí našeho mýtu o malém štěstí.

Jsmo podrobeni absolutní autoritě, před níž je nutno se pokořit, je-li to právě vyžadováno. Právě to mi dala pocítit naše družinářka někdy ve třetí či čtvrté třídě základní školy. Počátkem května jsme se v početném houfu vydali na Olšanské hřbitovy k památníku padlých sovětských vojáků. „Olšana“, z nichž mezitím zmizel Palachův hrob („Vykopali ho a odvezli, protože jim nedal pokoj ani po smrti,“ vysvětlovala babička), se podruhé stala dějištěm mého setkání s autoritou Historie. Zatáhla se obloha, blížila se bouřka s lijákem. Bezelstně jsem upozornil družinářku, že bychom si měli pospíšet, nebo zmokneme. Začala křičet: „Co jsi to jenom za člověka, Suku! Sovětští vojáci za nás bojovali a pokládali životy za naše štěstí a svobodu, a ty odmítáš chvíli postát u jejich hrobů a vzdát jim čest?! Máš strach, že zmokneš? Propadni se na tomto místě hanbou za svou zbabělost!“ Nezažil jsem mnoho takových projevů krajní oddanosti silám, které jaksí automaticky zaujímaly v Historii výsostné místo a zároveň byly zpochybňovány temnými útržky paměti. Pochopil jsem to jako exces, násilné vniknutí cizí autority (v zastoupení družinářky) do mého chlapeckého světa. Bylo to předznamenání velkého obrazu o invazi '68.

Ve dvanácti třinácti letech jsem se dověděl o srpnovém vpádu sovětských vojsk do Československa. Zhlédli jsme s třídou film o osvobození Prahy na sklonku druhé světové války, večer jsem o tom vyprávěl rodičům, otec chvíli poslouchal mé líčení o příjezdu tanku č. 23 a pak se rozhodl udělit mi první lekci z historie. Zvedl se z fotelu od džbánu s pivem a ze spodního šuplíku

sekretáře vytáhl dvě velké a nadité obálky s jeho vlastními fotografiemi a denním tiskem ze srpna 1968. Když jsem si vyjeveně prohlížel obrázky s Pražany, kteří se s holýma rukama a rozhořčením ve tvářích stavějí na odpor tankům, vyložil mi, že „Rusáci“ (slova Sověti či sovětský v našem okolí nikdo nevyslovil) nás v roce 1945 osvobodili a zároveň ovládli (americká vojska nesměla postupovat z dobyté Plzně na Prahu) a v roce 1968 podruhé poslali armádu, aby nás již nikdy nepustili ze svého sevření. K mému údivu dodal, že tomu, čemu tehdy všichni spontánně říkali okupace, se dnes musí říkat bratrská pomoc při záchraně socialismu. Na protest proti tomu se upálil Jan Palach, Jan Zajíc a další zoufalí lidé. Tehdy jsem poprvé od rodičů slyšel, že se na tom nedá nic změnit, „Rusáci“ tu nechali armádu na podporu toho „dráteníka“ Husáka. V té chvíli jsem si uvědomil, že velký historický příběh o osvobození, který se dožaduje naší bezelstné důvěry, se odehrál docela jinak. Historie, konfrontovaná s pamětí, pozbývala svoji školní vážnost a velikost.

Poslední obraz s podstatným vlivem na mé morálně politické vědomí, o kterém se z důvodu úspornosti zmíním, mi vryli do paměti teta a strýc, když mi bylo mezi třinácti a čtrnácti. Nějak se nám dostala do rukou brožura *Ve jménu socialismu a šťastného života proti rozvratníkům a samozvancům* shrnující novinové články z kampaně proti Chartě 77 a jejím signatářům. Četli jsme v ní celý večer, byl to vlastně takový domácí seminář o praxi komunistického absolutismu konfrontovaného s historickou pamětí, další lekce z dějin. Když jsem se zeptal, co je pravdy na těch strašlivých obviněních, vysvětlili mi, že jsou to perfidní pomluvy zabalené do „bolševické propagandy“, kterou je třeba metodicky odlišovat od reality. Proti režimu vystoupila malá, ale významná opozice, jež po něm chce, aby neporušoval vlastní zákony. A to „prolhané bolševiky“ muselo rozzuřit. Byl jsem velmi překvapen – našli se odvážní lidé, kteří se nebojí vystoupit proti neporazitelné síle! To mi dosud jako bezstarostnému výrostkovi ze sídliště vůbec nepřišlo na mysl. Bezostyšné pomlouvání chartistů zakrývalo skandál, že veřejně zostouzené prohlášení Charty 77 nebylo v oficiálních médiích sloužících režimu zveřejněno a věcně vyvráceno. „Bojí se pravdy, proto po šedesátém osmém zlikvidovali svobodu slova.“ Strýc a teta mi vysvětlili, že Václav Havel není pisálek, ale úspěšný dramatik, který však má velkoburžoazní původ, a proto ho komunisti z duše nenávidí; zavřeli ho do vězení za jeho názory a jeho díla společně s díly mnoha dalších spisovatelů dali „na index“.

Husákův režim s „ruskými tanky“ za zády je dobře organizované násilí (čím neviditelnější, tím dokonalejší) opřené o lež, jež je s nasazením všemožných prostředků vydávána za pravdu. Jednoznačná charakteristika byla v širším okolí jedním dechem spojována s porovnáváním kvality životní úrovně u nás a na západě. Být v područí „bolševiků“ znamená přijít o svobodu a spokojit se s nižší životní úrovní. Mnoho lidí dosud emigrovalo a stále utíká do „kapitalistických zemí“, odtamtud „do komunistického ráje“ se však nikdo nehrne. Jaký pádnější důkaz o skutečném charakteru státu – který o sobě říká, že je nejspravedlivější a nejpokrokovější – chceš slyšet? Až k takovým charakteristikám – protikladným k tomu, co se říkalo ve škole a televizi – dospěla výchova, v níž rodina po krůčcích zasvěcovala své dorůstající příslušníky do (politické) reality. Zároveň s tím moje generace, vyrůstající v „rozvinutém socialismu“, vstřebávala normy a způsoby, které jí umožňovaly žít v něm co nejpohodlněji. Výsledkem rodinné strategie byla osvojená dvojakost: Husákův režim je hnusný, ale vystoupit proti němu by bylo čiré bláznovství; v obsazené zemi nelze změnit poměry. Východiskem z tohoto dilematu byl život v mýtu. Nikdy se však nestal zcela kompaktní, vězela v něm (morální) trhlina jako kaz.

Tak jsme se po krůčcích dopracovali ke zjištění, že žijeme v „okupovaném“ státě, který není „náš“, nýbrž „jejich“ – „bolševiků“. A přeci to byl náš stát se vším všudy, který jsme ve své cestě za (malým) štěstím, každý podle svých (rodinných) možností a schopností ve větším či menším rozsahu využívali a kolonizovali (můj otec zednickými melouchy). Naše představa o soběstačnosti a oddělenosti byla falešná. Naše morální distance k moci fungovala jako kompenzace našeho podílu na všeobecné praxi kolonizace, kterou moc víceméně tolerovala. Nebylo to zas tak neobvyklé: měšfák si zpravidla namlouvá, že je někdo jiný. V normalizační éře nabyl mýtus o českém člověku a jeho štěstí fatálnější hloubku právě proto, že na něm usilovně pracovali všichni včetně politické (kulturní, vědecké etc.) elity, jíž vyhovovala jeho kvietistická pragmatická povaha.

Ladův portrét Švejka s nápisem „To chce klid“ zdobil nespočet kancelářů a dílen. Velký historický příběh komunistických zítřků ztratil veškerou sílu, mýtus o štěstí se definitivně smrsknul na svou malou podstatu (středoevropského) biedermeieru. Režim nás paradoxně nutil soustředit se pouze na sebe, vynakládal enormní úsilí, aby nás udržel v (politické) nečinnosti a sňal z nás břímě kolektivní odpovědnosti. A my jsme mu v tom vycházeli vstříc. Proto vydržel

tak dlouho a zhroutil se, až když už nedokázal zakrýt, že mu docházejí prostředky na provoz ohromné sumy osobních štěstí (velká pojišťovna inkasovala čím dál tím méně, než kolik byla nucena vyplácet). Jeho stárnoucí představitelé se nás v čase „perestrojky“ pokusili pohnout k většímu nasazení a odpovědnosti, aniž by nám k tomu poskytli větší svobodu. Jednoduše řečeno, nemysleli to vážně – a my také ne. V prostředí, v němž jsem žil, neměla „přestavba“ jako další z pokusů o všenápravu socialismu žádnou naději na obětavé nasazení pro výkonnější hospodářství, na niž měla být redukována podle dávného, teď znovu oprašovaného vzoru Leninova NEPu: v ekonomické sféře poněkud uvolníme poměry, v té politické zachováme stranickou diktaturu. Nanejvýš vzbuzovala zvědavost a opatrné pobavené vyčkávání, jak z té šlamastyky vybruslí straničtí funkcionáři, kteří popírají jakoukoliv podobnost mezi „perestrojkou“ a pražským jarem 1968.

O Chartě 77 jsme debatovali s přáteli na střední škole a shodli se, že její signatáři jsou výjimeční jedinci s pohnutou osobní historií, oddělení od veřejného vlivu policejním dozorem a vězením. Jako by žili někde na ostrově, naše (rodinné) zkušenosti se neprotínaly s těmi disidentskými. Chápali jsme je myticky – jako titány svržené komunistickými bohy do Tartaru, nikoli jako obyčejné lidi, jimž nic lidského není cizí, jak jsme se měli brzy přesvědčit. Jejich příběh byl jiný, tragický, do něho jsme my, výrostci na prahu světa cynismu, neměli přístup – třebaže jsme s nimi od této chvíle sdíleli stejná morální východiska. Chovali jsme se, jak nám velely „normalizační“ normy, jež ovšem byly taktéž našimi normami. Konkrétní představy o aktivním odporu proti režimu, se nacházely daleko za hranicí těchto norem. Jakkoli jsme postrádali politickou představivost a erudici, dobře jsme věděli, co by nás potkalo, kdybychom se rozhodli překročit tuto hranici a veřejně uplatnit morální výhrady k absolutistické politice, které jsme si osvojovali prostřednictvím nepoddajné paměti – úplná ztráta pojištění. A nepojištěný měšák je něco téměř nemyslitelného. Nedeklarovaná morální distance byla (o)pozicí průměrných (dnes je takovou opozicí hlasitě deklarovaná morální distance).

Mýtus o malém štěstí po nějaký čas fungoval jako kotva. V určité chvíli se uvolnila a my začali pod nohama cítit proudění a pohyb. Nebylo to ani tak v důsledku vnějších vlivů (Solidarita, Jan Pavel II., Reagan, Svobodná Evropa) jako spíše niterného přeskupování hodnot, jež patří k určitému věku. Pohyb směřoval za hranice (obecně sdílených) norem, nikoli však na území politického

odporu, nýbrž k nějaké *jinakosti* či *kvalitě* – náboženské, filozofické, kulturní. Inspirovali nás vzácní lidé – několik mimořádných učitelů a táboremých vedoucích, inteligentní trenér, kteří nebojovali s režimem, ale ukazovali jeho omezenost a podmíněnost v zrcadle svého vědění a přesvědčení. Otevírali nám nové světy, považovali to za své poslání, vliv takového dobrodiní v uzavřené společnosti nelze nikdy přecenit. Na strojnické průmyslovce v Betlémské ulici neměla komunistická ideologie téměř žádné místo a ve stínu tvrdého, ale ryze expertního disciplinování se nám dostalo neobyčejně kvalitních základů humanitního vzdělání v literatuře, filozofii a (starším) dějepise. Do *stejného* – spolutvořeného režimními nároky a naší více či méně bezstarostnou adaptací – začalo pronikat *jiné* v podobě určitých mravních a duchovních impulzů, jež nás svojí vahou nutily myslet jinak než dosud (vlastně jsme vůbec začali myslet). Zjevila se nám svoboda – jako úzký koridor k otevřenému horizontu, jako cesta ven. Zahlédnout *vnějšek* z dobře zabydleného *vnitřku* bylo tehdy ohromně osvobodivé.

Příslib *jinakosti* se vzápětí ukázal jako iluzorní. Na pražské filozofické fakultě v druhé polovině osmdesátých let nás ponořili do komunistického láku s prošlou záruční lhůtou. Na elitním „ideologickém pracovišti“, jak školu ještě v září 1989 pojmenoval vedoucí tajemník městského výboru KSČ v Praze Štěpán, jsme byli zahlceni zvětralou látkou, jež měla s ideou univerzity jako místem svobodného vzdělání málo společného. Filozofie na „strojárně“ byla pro mne o poznání kvalitnější a svobodnější než filozofie na „fildě“. Rubem ošuntělé rudé ideologie byl starý pozitivismus jako osvědčený směr nejvíce rezistentní k politickým otřesům (výjimky potvrzující pravidlo existovaly). Předpojatá polovzdělanost a ideologická zaslepenost se v měkčí podobě projevovaly ve výuce marxisticko-leninského „společenského základu“ a natvrdo na vojenské katedře, jejímž úkolem bylo disciplinovat (zastrašit) studenty humanitních oborů jako potenciální rozvratníky. Bylo to dusivé a představa, že vyžilé a čím dál podrážděnější autoritářství potrvá, se stávala nesnesitelnou v kontrastu s hroucením komunismu v okolních zemích. Ve vzduchu visela vzpoura, „cajtgajst“ pro nás otevřel možnost zbavit se role kompliků režimu, svazácké zálohy Jakešova a Štěpánova „Absurdistánu“. Od konce roku 1988 protestovali i svazáčtí funkcionáři zaštitěním politickým kurzem perestrojky a glasnosti. Je však nutné dodat, že s kritikou začali studenti s osobní a názorovou vazbou na disidentské skupiny. Nejpozději od ledna 1989 se morální (antipolitický) vzdor, spojený

s Chartou 77 a Václavem Havlem, stával politickou alternativou – pro některé s kladným, pro jiné ještě se záporným znaménkem. V našem prostředí neexistovala jiná volba – statečná morálka kontrastovala se zdiskreditovanou politikou jako Rychlé šípy s Bratrstvem kočičí pracky. Mezi lidská práva, která Charta hájila, jsme počítali život bez ideokratického a militaristického diktátu, bez zakázaných knih a zavřených hranic. V „sametové revoluci“ mýtus o štěstí triumfoval v synkretické přehlídce probuzených tradic, identit, individuálních a skupinových příběhů – v „pravé chvíli“ se mělo ukázat a ukázalo se, že Čechům lze dlouho vládnout, ale trvale ovládnout jejich duše je nemožné. Mýtus a historie nakrátko splynuly do mocného proudu radostně sdílené jednoty, než je neúprosná paměť a politika zájmů (spojená s „tržní“ revitalizací mýtu o štěstí) znovu rozdělily.

*

Eseje, polemiky a rozhovory, zařazené do tohoto svazku, vycházely od roku 2000 v odborných a populárních časopisech, sbornících a fotografických publikacích. Třebaže byly většinou psány příležitostně, jedno mají společné: jsou věnovány bolestným peripetiím v jinak celkem šťastném putování Čechů druhou polovinou dvacátého století. Shodneme-li se, že základním kritériem štěstí ve století gulagu a Osvětlemi, Hirošimy a Černobyli na jedné a popkultury a konzumu na druhé straně bylo *co nejméně neštěstí a co nejvíce biedermeieru*, pak to byla perioda (ovšemže relativně!) šťastná. Husákův režim se nezhroutil kvůli diskreditaci komunistického ideálu (ten byl zdiskreditovaný nejpozději v okamžiku jeho nástupu), nýbrž proto, že nedokázal lidem zaručit šťastný život spojený s neodpovědností za důsledky centralizované politiky a ekonomiky (právě kombinace malého štěstí s neodpovědností za celek se stala jádrem socialistického projektu v jeho pozdní fázi). Morální rozhořčení nehrálo v jeho pádu prvořadou roli, jakkoli to tak v „sametové revoluci“ vypadalo. Bylo spouštěčem hlouběji zakořeněných pochyb o existenčních perspektivách lidu s „přirozeným právem“ na štěstí. Tuto knihu lze považovat za symptom střetávání mýtu o malém štěstí s velkými historickými traumaty. Texty v ní obsažené jsou zobrazováním úzk(ostn)é paměti, která je vážnou překážkou pro (bezstarostné) ponoření do mýtu.

Praha – Malá Strana, 14. ledna 2019